

۲۰۱۶/۱۰/۰۴

ارسالی احسان لمر

تاریخ بیانیه سید جمال الدین افغانی در البرت هال کلکته

در ادامه سلسله مقالات این قلم در باره حضرت سید افغان، در سایت وزین افغان جرمن آنلاين، نامه دریافتی از فرهنگی و محقق فرزانه و دانشمند، مترجم نستوه و نویسنده خبیر وطن دوست نهایت گرامی من جناب فضل احمد فاضل که تدقیق و پژوهش نهایت عالی در مورد سید افغان دارند برای تصحیح یک اشتباه در تاریخ بیانیه سید گرامی در البرت هال کلکته، که اینک با اظهار عمیق ترین سپاسگذاری از فاضل گرامی ما، آن سطور نهایت ارزشمند را با شما هم شریک می نمایم.

احسان لمر

نگارش : فضل الرحمن فاضل

تا حد امکان آنچه راجع به سید جمال الدین الأفغانی (1838-1897م) به زبان هایی که من می توانم استفاده کنم ، به نشر برسد، به دست آورده ، از مطالعه آن ها بهره می برم و کاستی های پژوهشی خویش را اصلاح می کنم . همچنان دوستان ارجمندی دارم که مقاله ای اگر پیرامون سید جمال الدین در مطبوعات افغانستان یا مطبوعات برونمرزی به نشر برسد ، چون از علاقمندی و پژوهش های من در مورد سید افغانی اطلاع دارند ، مرا در جریان قرار می دهند و یا مقاله مورد نظر را برایم می فرستند و من هم در مورد سید اگر اطلاع یابم کتابی به نشر رسیده است ، تلاش می کنم تا آن را به دست بیاورم و مطالعه کنم.

یک تن از پژوهشگران وفا کیش در مورد سید بزرگوار، هموطن عزیز آقای «احسان لمر» می باشد که بیش از یک دهه به این سو ، نیشته های ایشان را در مورد سید جمال الدین افغانی مطالعه می کنم و رساله ای که سال ها قبل در فرانسه به چاپ رسانده بودند ؛ آن را نیز لطف نموده برایم فرستادند و از مطالعه آن استفاده فراوان کردم ، چند مقاله ایشان را در صفحه فیس بوک شان مطالعه کرده ام و جدید ترین مقاله شان را در پورتال افغان جرمن آنلاين تحت عنوان « نظریات سید جمال الدین افغان درباره علوم ، فلسفه و تمدن » به نشر رسیده است ، با علاقمندی مطالعه کردم و از ان استفاده نمودم، در سراسر مقاله موضع قابل بحث بیانیه سید جمال الدین افغانی در البرت هال کلکته راجع به تعلیم و تعلم است که روی آن عالمانه بحث شده است ؛ اما تاریخ ایراد آن 8 نوامبر سال 1872 م گفته شده است ؛ از آنجایی که من در این مورد قبلاً تحقیقاتی انجام داده ام و بسا از بزرگان دیگر هم در تاریخ ایراد این بیانیه، نظرات اشتباه آمیز دارند، از همینرو خواستم برای روشن شدن تاریخ دقیق ایراد این بیانیه به بزرگان دیگری که در این مورد سخن گفته اند اشاراتی داشته باشم تا به تاریخ دقیق ایراد بیانیه دست یابیم .

از نخبه گان افغانستان ، شادروان اکادمیسین پوهاند عبد الاحمد جاوید (1927-2002م) ، در مورد سید جمال الدین افغانی ، در مقاله ای که تحت عنوان «چند نکته تازه در باره سید جمال الدین افغانی» در شماره سوم فصل نامه آریانای برونمرزی، که در خزان سال 1379 هجری خورشیدی، به چاپ رسیده، در آن نگاشته است : « .... و بالاخره در 1879مصر را ترک گنت و دوباره به هند آمد ، انگلیس ها مراقب احوال او بودند، در کلکته در «البرت هال» حینی که نطق می کرد ، رشته کلامش به اشاره پلیس قطع گردید ، در این زمان مولانا ابو الکلام آزاد از محصلان جوانی بود که به خطابۀ سید گوش می داد، چنانچه او در نوشته های خود از تاثیر افکار سید در بیداری مردم هند کراراً می برد.» (1)

در این شکی نیست که سید جمال الدین در سال 1879 میلادی، مصر را ترک گفت و دقیقتر به امر توفیق پاشا خدیو آن دیار، از مصر اخراج گردید و دوباره به هند آمد ، آنهم از طریق بندر کراچی و مقارن ایامی که «کیوناری Louis Napoleon Cavagnari 1841-1879» در کابل کشته شد و طوری که شادروان پوهاند جاوید تذکر داده است ، سید در کلکته در «البرت

د پانو شمیره: له 1 تر 5

افغان جرمن آنلاين په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de

یادونه: دلیکني د لیکنيزي بني پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله لیکنه له رالیولو مخکي په خیر و لولی

هال « نطق کرد. با مراجعه به آثار موجود باقی مانده از سید جمال الدین الافغانی در می یابیم که سخنرانی سید د مورد «تعلیم و تعلم» بوده است .

استاد سید هادی خسرو شاهی سفیر سابق ایران در واتیکان و قاهره ، در کتاب مجموعه «رسائل و مقالات» صفحه 127 می نگارد که سخنرانی سید به تاریخ پنجشنبه 8 نوامبر 1872 میلادی در «البرت هال» کلکته ایراد شده است. مثلی که هموطن عزیز آقای احسان لمر نوشته است ؛ اما به نظر من حرف استاد خسرو شاهی اشتباه می باشد زیرا سید جمال الدین در سال 1872 م در قاهره بود؛ نه در کلکته و به رویت کتاب مفید « تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و میلادی» 8 نوامبر سال 1872 م مصادف به روز جمعه است نه ، پنجشنبه. (2)، و همچنان احتمال کمی می رود که بیانیه سید جمال الدین در سال 1879 م طوری که استاد جاوید نوشته ، صورت گرفته باشد .

دکتر سید مخدوم رهین در صفحه 6 کتابش « آثار گزیده سید جمال الدین افغانی» نیز تاریخ ایراد سخنرانی سید را در « البرت هال» کلکته ، هشتم نوامبر سال 1872 میلادی می نگارد که آنهم اشتباه است و شاید داکتر سید مخدوم رهین و استاد خسرو شاهی این معلومات را از یک منبع و یا مأخذ گرفته باشند. آقای محسن عدوان نویسنده کتاب «یاد واره سید جمال- میرزا رضای کرمانی» (1857-1896م) عین همین اشتباه را در صفحه 92 کتابش تکرار می کند. خلاصه تکرار نبشته های قبلی، تکرار اشتباهات بعدی را بار آورده است.

آمدن سید در ماه سپتامبر 1879 م به کراچی به نبشته خود سید استوار است ، اما پوهاند عبدالحی حبیبی (1910-1984م) در بخش کروئولوژی کتاب پژوهشی اش « نسب و زادگاه سید جمال الدین الافغانی»، بیانیه سید را در البرت هال کلکته به تاریخ 8 نوامبر 1883م (7 محرم 1301ق) درج می کند ، ولی موضوع سخنرانی را تعلیم و معلم می نویسد که شاید اشتباه چاپی باشد ، درحالی که متن سخنرانی سید که در دسترس قرار دارد، عنوان آن «تعلیم و تعلم» میباشد. (3)

با مراجعه به تقویم یادشده ، به وضوح فهمیده میشود که پنج شنبه 8 نوامبر 1883 میلادی برابر است با 7 محرم الحرام 1301 قمری . زیرا جمعه دوم نوامبر سال 1883 میلادی برابر است با اول محرم الحرام 1301 قمری (4) و با در نظر داشت قرینه روز پنجشنبه و 8 نوامبر در نبشته استاد خسرو شاهی، نظر پوهاند عبدالحی حبیبی، در تاریخ ایراد آن سخنرانی ، قرین صواب معلوم می شود.

قرین صواب به جهتی می گویم که سید جمال الدین ، مقارن همین ایام ، یعنی اواخر سال 1882 م ، استوار بر برخی منابع ، سفری به امریکا داشته است و بعدا به لندن رفته است و شاید مجددا به هند برگشته باشد و مدت اندکی را در آن سرزمین سپری کرده باشد . یکی از کارنامه هایش در آن زمان ، همین سخنرانی در البرت هال کلکته باشد؛ یا اینکه در این روزگار اقامت در هند، حین که از حیدر آباد به کلکته، تبعید می گردد در نوامبر سال 1882 میلادی، بیانیه اش را راجع به «تعلیم و تعلم» ایراد نموده باشد.

زیرا منطقی نیست که سید در آغاز ورود از مصر به هند، آن قدر مشهور شده باشد که در 1879م در البرت هال کلکته، از او دعوت به سخنرانی گردد. سال های 1882 و یا 1883 م به این دلیل منطقی تر است که سید جمال الدین افغانی ، قبل از آن سخنرانی، رساله «نیچریه» یا «الرد علی الذهرین» را می نگارد و در دسمبر 1880 م آن را در حیدر آباد دکن به چاپ می رساند و در مجله معلم شفیق ، مقاله هایش نشر می گردد و اگر نظر ولفرد سکاوت بلنت (Wilfrid Scawen Blunt) صحیح باشد، 6 ماه قبل از آن بیانیه، سید سفری به امریکا داشته است و از طریق لندن ، دوباره به هند آمده و به خاطر انقلاب «عربی پاشا» (1841-1911م) در سال قبل از آن تاریخ (1882م) به کلکته هم احضار شده است، با در نظر داشت این دلایل ، سید در سال های اخیر حضورش در آن دیار، به چهره مشهوری در هند تبدیل شده است ، به مقایسه سال 1879میلادی که وی بعد از اقامت 8 ساله در مصر، به هند عودت میکند.

اما نظر شخصی اینجانب با مطالعاتی که در این مورد انجام داده ام ، با همه نظریات یاد شده تفاوت دارد . به باور من سید در نوامبر سال 1882 م در « البرت هال» کلکته، بیانیه اش را ایراد نموده است. زیرا در هنگام شورش یا انقلاب احمد عربی پاشا ، سید جمال الدین افغانی، مشغول فعالیت های فکری و فرهنگی در حیدر آباد دکن بود. دکن در هند؛ منطقه مسلمان نشین به حساب می رود.

حیدر آباد در جنوب هند موقعیت دارد و در همسایگی ایالت «تامل نادو» و «کرناتکه» و آن دو در جوار سر اندیپ آن زمان، یا سیلون بعدی و سریلانکای امروزی.

قیام احمد عربی پاشا در سپتمبر سال 1881 م در قاهره آغاز شده بود، با حریق و خونریزی در اسکندریه و مداخله انگلیس ، آثار شکست آن پدیدار. و با عزل عربی پاشا از وزارت حربیه در 20 جولای 1882 م شکست قیام احمد عربی ، قطعی می گردد و به تاریخ 15 سپتمبر 1882 م عربی پاشا ، به تسلیم نیرو های اشغالگر انگلیسی وا داشته می شود.

مقارن همین ایام ، انگلیس در قاهره تصمیم گرفته است تا احمد عربی و یارانش را محاکمه کند و به خاطر جلوگیری از شورش های احتمالی مسلمانان در هند ، سید جمال الدین افغانی به مثابه کسی نگریسته میشود که در سازماندهی شورش عربی پاشا نقش دارد و احمد عربی از پیروان او به حساب می رود و حتی محمد عبده (1849-1905م) هم در همین ایام ، زندانی

میگردد که یکی از دلایل زندانی شدنش در پهلوی همسویی با قیام عربی پاشا، وجود فوتوی سید جمال الدین افغانی در محل اقامت او است. از همین رو سید جمال الدین به شمال شرق هند یا کلکته که در آن زمان پایتخت هند بریتانوی و مرکز قدرت انگلیس ها بود ، تبعید می گردد تا همه حرکات سید، زیر نظر باشد.

بناء متصدیان «البرت هال» کلکته ، وجود او را در شهر خویش، مغتتم شمرده از او دعوت به سخنرانی میکنند و قطع سخنرانی او توسط انگلیس ها طوری که پوهاند جاوید می نویسد، دور از احتمال نیست.

پس از سرکوب قطعی شورش عربی پاشا ، به سید جمال الدین افغانی اجازه خروج از هند داده می شود تا هر کشوری را که می پسندید، انتخاب کند و او نیز سفر به غرب را اختیار می کند و از طریق کانال سویس رهسپار لندن میگردد و در توقف گاه کانال سویس در دسمبر 1882 م نامه مفصل و سراسر یأس و نومیدی خویش را به ریاض پاشا (1834-1911م) صدراعظم سابق مصر، می فرستد و در آن، راجع به سازمان فراموسونی ، عدم توجه توفیق پاشا (1852-1892م) خدیو مصر به وی، و مشکلاتی که حین تبعید از مصر متحمل شده، همراه با مشکلاتی که در بندر کراچی، در سپتمبر 1879م به خاطر کشته شدن « کیوناری» در کابل، دست و گریبان شده، همه را با تفصیل بیان می دارد و اینکه چرا به غرب می رود و به وطن خویش « افغانستان» بر نمی گردد چنین مینویسد :

« و ترویت فی امری و علمت انی لو اذهب الی بلدی، وفی العین قذی وفی الحلق شجی و فی الکبد أوار وفی القلب نار مما أصابنی، لا أجد فیه بین أهله وکلهم مسلمون، من إذا قصصت قصتی وکشفت عن غصتی، یبن علی ویتوجع لی و یأسف علی مصابی... فعزمت أن اذهب وان كنت صفر الیدین خالی الراحتین الی بلاد فیهما عقول صافیة واذان واعیة وقلوب شفیقة وافئدة رفیقة حتی أقص علیهم ما یجری علی ابن آدم فی المشرق و هذا هو سبب ذهابی الی بلد الافرنج...» (5)

« با خود اندیشیدم می دانستم که اگر به وطن خود بر گردم - با چشمان اشک آلود و صدای پر از شکایت و قلب سوزان - در آنجا با وجودی که همه مسلمان اند ، اگر من این داستانهای خود را برای شان بازگو کنم ، باز هم کسی را نخواهم یافت که نسبت به من ابراز همدردی بکند، بناء حتی بدون داشتن پول و دست خالی تصمیم گرفتم به سرزمین هایی مسافرت کنم که مردم آن افکاری سالم و گوشه های شنوا و دلهای پر از محبتی دارند تا من به آنها داستان خودم را باز گو نمایم و به آنها بگویم که در شرق چگونه با انسانها رفتار می شود و حقوق بشر چگونه پایمال میگردد و این است سبب رفتن من به بلاد فرنگ...»

به هر ترتیب با دلایل بالا، نظر اینجانب این است که سید بیانیه اش را در «البرت هال» کلکته در نوامبر سال 1882 م ایراد کرده است ، نه آن طوری که برادر عزیز احسان لمر ، استاد خسرو شاهی و داکتر سید مخدوم رهین سال 1872 می گویند و نه آن گونه که پوهاند جاوید و مرحوم سید قاسم رشتیا 1879 م تسجیل می کنند و نه آن گونه که علامه حبیبی سال 1883 م می نویسد.

در نبشته شادروان پوهاند جاوید، یک نقطه قابل بحث دیگر، حضور مولانا ابوالکلام آزاد، در میان شنونده گان سخنرانی سید جمال الدین افغانی در البرت هال کلکته است که با در نظر داشت هر چهار نظر 1872م (احسان لمر ، استاد خسروشاهی و داکتر سید مخدوم رهین) 1879م (پوهاند جاوید و سید قاسم رشتیا) 1883م (علامه حبیبی) و نظر اینجانب (1882م) دقیق نمیباشد.

به این دلیل دقیق نمی باشد که ابو الکلام آزاد، به قلم خودش نگاشته است که در ذوالحجه سال 1305 قمری یعنی 1888 میلادی تولد یافته است، بناء با در نظر داشت هر چهار روایت، ابو الکلام آزاد (1888-1958م)، اصلا در آن تاریخ ، تولد نیافته است؛ چه جای که نوجوان باشد و محصل و به سخنرانی سید هم گوش فرا دهد.

به خصوص اگر این معلومات را نیز بیفزایم که ابوالکلام آزاد، در سال 1888 میلادی، در مکه مکرمه تولد شده است، نه در سرزمین هند و در سال 1898 میلادی یعنی یک سال بعد از وفات سید جمال الدین، همراه پدر دانشمندش مولوی خیرالدین، به هندوستان آمده است، فقط همین مسأله صحت دارد که ابو الکلام بعد از عودت از مکه مکرمه ، در حالی که ده - یازده ساله بود ، همراه با پدر در کلکته، رحل اقامت افگندند و سید جمال الدین هم یک سال قبل از آن رویداد، در 1897 م در استانبول وفات یافته بود .

اما یک نکته را نباید فراموش کرد که مولانا آزاد، در ماهنامه هایی که مسئولیت آنرا برعهده داشت، مثل « الهلال » و « البلاغ » چاپ هند، آثار و افکار سید جمال الدین را به نشر، می سپرد.

شادروان سید قاسم رشتیا کتاب ارزشمندی نگاشته است تحت عنوان « سید جمال الدین افغانی و افغانستان» که از طرف مؤسسه بیهقی در سال 1355 هجری شمسی، به چاپ رسیده است. من با مطالعه آن کتاب؛ متوجه شدم که شادروان رشتیا هم در صفحه 51 اثر یاد شده اش به حضور ابوالکلام آزاد، در میان شنوندگان سخنرانی سید در البرت هال کلکته اشاره نموده و خوشبختانه مأخذ این نقل قول را در صفحه 124 کتابش در بخش « فهرست حواشی و مأخذ» مجله معارف و مجله الهلال - سال 1922 چاپ دهلی صفحه 140- ، ذکر کرده است و شاید شادروان استاد جاوید ، از اثر شادروان سید قاسم رشتیا (1913-1998م) ، استفاده کرده باشد . به هر ترتیب با دلایلی که در متن ارائه گردید، خواننده گان به آن اشتباه ، پی خواهند

د پاپو شمیره: له 3 تر 5

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پټه له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de

یادونه: دلپکنی د لپکنیزی بنی پازوالی د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیولو مخکې په خیر و لولی

- برد، یعنی در مورد حضور مولانا آزاد در جمله شنوندگان سخنرانی سید جمال الدین افغانی، در البرت هال کلکته، حرف استاد جاوید، مرحوم رشتیا و هر کسی همچو ادعا داشته باشد، صحت ندارد.
- برای اینکه به ایراد بیانیه سید در البرت هال کلکته، یقین بیشتر خوانندگان را جلب کرده باشم، به چهل رویداد مهم در کرونولوژی یا روز شمار زندگی سید جمال الدین افغانی قبل از بیانیه در البرت هال کلکته و بعد از آن که فعالیت های فکری و سیاسی سید را نیز برجسته می سازد، به عنوان حسن ختام این مقاله، در پایان اشاره می کنم:
- 1- نشر مقاله «An Afghan on the English» در شماره 13 جلد دوم نشریه «النحلة» 15 دسمبر 1878 م (24 قوس 1257 هجری خورشیدی) ترجمه یکی از مقالات عربی سید چاپ مصر که به زبان انگلیسی ترجمه گردیده است.
  - 2- سفر به اسکندریه و ایراد خطابه به جوانان و بزرگان اسکندریه. {جمعه 23 می 1879 م 3 جمادی الاخری 1296 ق}
  - 3- نشر خطابه سید در شماره 47 جریده « مصر » { 24 می 1879 م 4 جمادی الاخری 1296 ق}
  - 4- اخراج از مصر { 6 رمضان 1296 هجری قمری (24 اگست 1879 م)}
  - 5- رسیدن به بندر کراچی { 6 رمضان 1296 هجری قمری (3 سپتمبر 1879 م)}
  - 6- بازداشت کوتاه مدت در شهر کراچی، مقارن کشته شدن کیوناری در کابل { 6 رمضان 1296 هجری قمری (سپتمبر 1879 م)}
  - کیوناری Louis Napoleon Cavagnari در سوم سپتمبر 1879 م در کابل کشته شد.
  - 7- رفتن به هند {شوال 1296 هجری قمری (اکتوبر 1879 م)}
  - 8- اقامت در حیدر آباد دکن {ربیع الثانی 1297 هجری قمری (مارچ 1880 م)}
  - 9- نگارش رساله نیچریه به زبان فارسی {محرم الحرام 1298 هجری قمری (دسمبر 1880 م)}
  - 10- نشر مقالات به فارسی، در مجله معلم شفیق در حیدر آباد {محرم - ذوالحجه 1298 قمری (دسمبر 1880 - اکتوبر 1881)}
  - 11- چاپ نخست « نیچریه» به زبان فارسی در حیدر آباد دکن { 1298 هجری قمری (1881 م)}
  - 12- نشر مجدد رساله نیچریه توسط حاجی محمد حسن تاجر کازرونی در بمبئی . { 1298 هجری قمری (1881 م)}
  - 13- آغاز شورش احمد عربی پاشا در مصر. { 14 شوال 1298 (9 سپتمبر 1881 م)}
  - 14- نشر مقاله « العلم و تأثیره فی الارادة و الاختیار » در جریده « الوقائع » چاپ مصر {ذوالقعدة 1298 هجری قمری (سپتمبر 1881 م)}
  - 15- سرکوب شورش احمد عربی پاشا توسط انگلیس در مصر { 29 شوال 1299 ق 13 سپتمبر 1882 م}
  - 16- تبعید سید جمال الدین از حیدر آباد دکن به کلکته {ذوالقعدة 1299 ق اکتوبر 1882 م}
  - 17- بیانیه سید در البرت هال کلکته در مورد « تعیم و تعلم» { 8 نوامبر 1882 م 26 ذوالحجه 1299 ق}
  - 18- ترک هند { صفر المظفر 1300 هجری قمری (نوامبر 1882 م)}
  - 19- توقف مختصر کانال سویس در راه سفر از هند به لندن و نیشن نامه به ریاض پاشا و فکری پاشا و محمد عبده و دیگران { صفر 1300 هجری قمری (دسمبر 1882 م)}
  - 20- تکمیل مراحل تبعید و رسیدن احمد عربی پاشا وزیر حریبه و محمود سامی البارودی صدر اعظم مصر، به سرانندیپ (سر بلانکای امروزی)
  - 21- سفر نخست سید به لندن و ملاقات با ویلفرد بلنت {ربیع الاول 1300 هجری قمری (جنوری 1883 م)}
  - 22- وفات سید صفدر پدر سید در اسد آباد همدان { 1301 قمری (1883 م)}
  - 23- سفر نخست سید به پاریس و اقامت در آن {1300-1302 هجری قمری (1883-1885 م)}
  - 24- پذیرایی یعقوب صنوع روزنامه نگار یهودی مصری و از دوستان سید و ناشر جریده طنزی « ابونظارة » از سید در پاریس { اول ربیع الاول 1300 هجری قمری (10 جنوری 1883 م)}
  - 25- نشر خبر ورود سید به پاریس، در جریده ابونظاره { 9 ربیع الاول 1300 هجری قمری (19 جنوری 1883 م)}
  - 26- خلیل غانم در جریده « البصیر » چاپ پاریس، خبر آمدن سید را به پاریس، نشر کرد. { 15 ربیع الاول 1300 هجری قمری (25 جنوری 1883 م)}
  - 27- نگارش مقاله « الشرق و الشرقیین » سید در نشریه ابونظاره، چاپ پاریس {اول ربیع الثانی 1300 هجری قمری (فبروری 1883 م)}
  - 28- پاسخ به ارنست رنان فیلسوف فرانسوی { 10 رجب 1300 هجری قمری (18 می 1883 م)}
  - 29- نشر العروة الوثقی در پاریس {جمادی الاولى 1301 هجری قمری (13 مارچ 1884 م)}

د پانوی شمیره: له 4 تر 5

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته راښوئې. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلیکنی د لیکنیزې بڼې پازوالې د لیکوال په غاړه ده، هیله من یو خپله لیکنه له رالیولو مخکې په خیر و لولئ

- 30- ترجمه و نشر «نیچریه» به زبان اردو توسط سید عبد الغفار شهباز عظیم آبادی در کلکته هند {1883 میلادی}
- 31- چاپ سوم رساله نیچریه به زبان فارسی توسط عبد الوهاب شیرازی در بمبئی. {رجب 1300 هجری قمری}
- 32- ممنوع الورد شدن جریده عروة الوثقی به مصر به اساس تصویب مجلس نظار یا شورای وزیران مصر {21 جولای 1884 م}
- 33 - چاپ مجموعه مقالات فارسی سید جمال الدین برای نخستین بار در یک مجموعه به نام «مقالات جمالیه» توسط مولوی عبد الغفار شهباز عظیم آبادی در کلکته هند { 15 اگست 1884 م}
- 34- نشر آخرین شماره العروة الوثقی در پاریس { ذوالحجه 1301 هجری قمری (اکتوبر 1884 م)}
- 35- آشنایی با نویسنده مشهور ویکتور هوگو در پاریس {1301 قمری 1884 م 22 جولای 1885 م }
- 36- ورود از پاریس به لندن به دعوت ولفرد بلنت { 23 جولای 1885 }
- 37- ملاقات با لارڈ (لرد) راندولف چرچیل وزیر امور هندوستان (پدر سر وینستون چرچیل) { جولای 1885 }
- 38- اقامت سه ماهه در لندن، در منزل ولفرد بلنت { اواخر 1302 هجری قمری (جولای- نوامبر 1885 م)}
- 39- سفر به وینا پایتخت اتریش { 1302 هجری قمری 1885 م }
- 40- سفر سوم به استانبول { 1302 قمری 1885 م } (6)

*****

- i. شماره خزان 1379 مجله آریانای برونمرزی، صفحه 7
- ii. تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هـ. قمری و میلادی ، ص 258
- iii. نسب و زادگاه سید جمال الدین الأفغانی ، ص 70
- iv. تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و میلادی ، ص 261
- v. نامه ها و اسناد سیاسی - تاریخی ، ص 126.
- vi. سید جمال الدین افغانی و نخبگان افغانستان ، بخش کرونولوژی صفحات 99-104

د پانو شمیره: له 5 تر 5

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکني د لیکنيزي بني پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیولو مخکي په څیر و لولئ